

HIVATKOZÁS NEM LÉTEZŐ DISKURZUS-REFERENSEKRE?¹

DYEKISS EMIL GERGELY

1. Bevezetés

A cikkben felvetett kérdések a dinamikus szemantika² elméleti keretein belül merülnek fel, és a megválaszolásukra is azon belül törekszem.

A hagyományos szemantikai elméletek alapvetően egy-egy mondat, azon belül is inkább a kijelentések elemzésére törekednek – ezek jelentését igazságfeltételek összességével határozzák meg. Ilyen módon mondatathárokon túlmenő kompozicionális elemzésre nem képesek. A dinamikus szemantikai elméletek túlmennek a mondatathárokon, és a mondatok közötti szemantikai kapcsolatokat is tudják elemezni, még hozzá meglehetősen természetes módon. Szemléletük szerint a mondatok jelentése az információváltató képességük – formálisan ezt függvényekkel lehet definiálni, melyek a hallgató aktuális információs állapotához egy (másik) információs állapotot rendelnek.

Az elsőrendű predikátumlogika dinamikus szemantikai megközelítésében fontos szerepet játszanak az ún. diskurzus-referensek. A kifejezés Lauri Karttunen-től származik.³ Ezeket bizonyos nyelvi elemek vezetik be a formális elemzésbe (például a határozatlan főnévi csoportok, melyek hagyományos elemzéséhez egzisztenciális kvantorra van szükség). Segítségükkel később, másik mondatokban is lehet korábbi szereplőkre hivatkozni. Így az egzisztenciális kvantor hatóköre túlnyúlhat a mondatatháron.

A diskurzus-referensek bevezetéséről minden dinamikus szemantikai elmélet beszél,⁴ de nem engedik meg ezek törlését – így az ezzel kapcsolatos jelenségeket sem vizsgálják. Márpedig előfordul, hogy egy beszélő visszavonja korábbi állítását, és ebben az esetben számot kell adni arról, hogy mi

¹ Itt szeretném megköszönni a konstruktív kritikákat Gécseg Zsuzsannának és a gondos névtelen lektornak, valamint köszönöm a formai korrektúrázó alaposágát, amellyel kiküszöbölte a figyelmetlenségemből származó értelemzavaró részeket. Továbbá köszönöm a LingDok13 konferencián az előadásom utáni hozzászólásokat is. Név szerint emlékszem a következő emberekre: Kenesei István, Rebrus Péter, Vásárhelyi Dániel.

² A dinamikus szemantikáról általánosan lásd Kálmán–Rádai (2001).

³ Karttunen (1976)

⁴ Lásd Kamp (1981), Heim (1983), Groenendijk–Stokhof (1991).

történik a visszavont állítás által bevezetett diskurzus-referensekkel. Ezzel kapcsolatban végeztem egy kérdőíves kísérletet, melynek eredményeit írom le ebben a cikkben.

A vizsgálat során a hallgató, vagyis a szöveget értelmező fél szempontjából szemlélem a folyamatokat, és feltételezem, hogy megpróbálja megérteni, amit hall; megvan a képessége a megértésre (ilyen helyzet az, amikor anyanyelvén hallja az elhangzottakat), továbbá a szöveg igazságtartalma is fontos neki.

2. Diskurzus-referensek törlése?

Ahhoz, hogy az elméleti kérdésfelvetés pontosabban érthető legyen, bemutatom, hogyan elemez egy néhány mondatból álló összefüggő szöveget egy dinamikus szemantikai elmélet. Ezt a DRT elmélet⁵ ún. „dobozos” ábrázolási módjához hasonló táblázatos ábrázolással jelenítem meg, mert így a vizsgált jelenség jobban átlátható. Nézzük a következő példát!

- (1) a. *Egy ember sétált a parkban.*
b. *Egy nővel találkozott.*
c. *A férfi barna zakót viselt.*

Az elemzéshez szükséges alapelvek:

- A határozatlan főnévi csoportok diskurzus-referenseket vezetnek be (x_i jelöli őket, ahol i egy sorszám).
- A határozottak normál körülmények között nem vezetnek be új diskurzus-referenst, hanem már meglévőkre hivatkoznak. A megfelelő diskurzus-referensek megtalálása külön feladat (például szám és személy egyeztetése, nemek megfelelése lehet szükséges).
- A mondatokban használt predikátumokat a diskurzus-referensekre alkalmazva feljegyezzük a táblázatban.

Egy ember: bevezet egy diskurzus-referenst (x_1), továbbá állítja róla, hogy ember. A *sétált a parkban* ugyanannak a szerkezetnek az eleme, ezért ugyanahhoz a diskurzus-referenshez feljegyezzük, hogy sétált a parkban.

Egy nő: bevezet egy újabb diskurzus-referenst (x_2). *-vel találkozott*: reláció, mivel már szintaktikai szinten kiderül, hogy nem magával találkozott (azt máshogy mondanánk), a másik argumentumát egy már bevezetett diskurzus-referenssel kell kitölteni, ezért feljegyezzük, hogy x_1 találkozott x_2 -vel.

⁵ Kamp (1981) és Kamp–Reyle (1993)

A *férfi*: mivel a két diskurzus-referens közül x_2 -ről kiderült, hogy nem férfi, már csak x_1 -re utalhat. Így x_1 -ről feljegyezzük, hogy férfi. A *barna zakó* nem határozott, azért ez is bevezet egy diskurzus-referenst (x_3), majd feljegyezzük, hogy x_1 viseli x_3 -at.

Táblázatban ábrázolva:

	Bevezetett diskurzus-referensek	Propozíciók
1.	x_1	Ember(x_1)
2.		Sétált a parkban(x_1)
3.	x_2	Nő(x_2)
4.		Találkozott vele(x_1, x_2)
5.	x_3	Férfi(x_1)
6.		Barna(x_3)
7.		Zakó(x_3)
8.		Viselte(x_1, x_3)

Ezzel az ábrázolással a diskurzus-referensek bevezetése és a predikátumok nyilvántartása nyomon követhető. A DRT elmélet ábrázolásmódja ennél természetesen kicsit bonyolultabb, ennek köszönhetően több jelenséget is képes magyarázni, de azok az általam vizsgált problémakör szempontjából érdektelenek, ezért maradok a táblázatos ábrázolásmódnál.

Nézzük meg, mi történik, ha a beszélő visszavonja valamelyik állítását?

Tegyük fel, hogy hozzáfűzi az előzőekhez:

(2) d. *Most jut eszembe, nem is barna zakót viselt, hanem szürkét!*

Kérdés, hogy ezt hogyan kell bevezetnünk a táblázatba, az ottani bejegyzések hogyan változnak? Valószínűleg a régi információk közül ki kell húznunk azt, hogy *Barna*(x_3), és mindenképpen fel kell vennünk, hogy *Szürke*(x_3).

Ám mi történik akkor, ha nem ezt fűzi hozzá az (1)-es dialógusrészlethez, hanem a következőt?

(3) d. *Kiderült, hogy nem is sétált senki a parkban!*

Ezzel gyakorlatilag az (1a) állítást vonja vissza, ami az x_1 diskurzus-referenst bevezette. Mi történik ezzel az állítással? Töröljük a táblázatból, az x_1 diskurzus-referenssel együtt? De ha x_1 -et töröljük, mi történik a többi résszel, ami x_1 -re hivatkozik – és változnak-e a diskurzus azon részei, ahol x_1 befolyásolta a diskurzus-referensek hozzárendelését?

Ezekre kerestem a választ kérdőívek segítségével, és erről szeretnék számot adni a kérdőívek kiértékelése után.

A továbbiakban feltételezem, hogy a diskurzus-referensek technikai értelemben tulajdonképpen változóknak felelnek meg, amelyekhez értékelőfüggvények rendelnek a diskurzus-univerzumból elemeket.

3. Kísérletek

Ahhoz, hogy pontosabban lássuk, mi történik a diskurzus-referensek törlésekor, vagy ehhez hasonló esetekben –, rendszerbe kell szedni a kérdéses helyzeteket és jelenségeket.

3.1. Változik-e a visszavont rész utáni szövegrész értékelése?

3.1.1. Kijelentéslogikában

Ha kijelentéslogikai rendszerben dolgozunk, akkor a későbbiekben nem is tudunk hivatkozni a törölt részre, elvileg nem kell, hogy bármi más megváltozzon. Erre vonatkozóan is végeztem kísérletet. A kérdőívben a következő feladat teszteli ezt:

1. FELADAT: Kérem, olvassa el a következő szöveget, majd töltsse ki az alatta található táblázatot! Tegyen X-et a megfelelő mezőkbe!

Károly: *Pár szóban szólunk a múlt hét időjárásáról. Hétfőn esett az eső.*

Kedden esett az eső. Szerdán esett az eső. Csütörtökön esett az eső.

Pénteken esett az eső. Szombaton esett az eső. Elnézést, most jut eszembe, hogy szerdán nem is esett az eső!

	Hétfő	Kedd	Szerda	Csütörtök	Péntek	Szombat	Vasárnap
Esett							
Nem esett							
Nem tudjuk							

A válaszok a feltételezésemet támasztják alá:

	Hétfő	Kedd	Szerda	Csütörtök	Péntek	Szombat	Vasárnap ⁶
Esett	19/19 100%	19/19 100%		19/19 100%	19/19 100%	18/19 95%	
Nem esett			19/19 100%				
Nem tudjuk						1/19 5%	18/19 95%

3.1.2. Predikátumlogikában

Mint a példa szövegrészben láthattuk, a predikátumok a meglévő diskurzus-referenseket használják fel az argumentumaik kitöltéséhez. Ha egy felhasznált diskurzus-referenst törölünk, problematikussá válhatnak a predikátumok és relációk, amelyek hivatkoznak rá. Ugyanakkor kérdésessé válik az is, hogy a később bevezetett diskurzus-referenseket ugyanúgy használják-e fel a későbbi predikátumok, vagy az argumentum-kitöltéseket újra kell gondolni? Utóbbi eset egy másodszori táblázatkitöltést feltételez – amit nem tartok valószínűnek, de ha mégis lenne ilyen folyamat, akkor furcsa eredményei lehetnek.

Nézzük a következő szöveget:

- (4) a. *Egy ember sétált a parkban.*
b. *Egy kutya szaladt a fűvön.*
c. *Lógott a nyelve.*
d. *Utolérte a gazdáját.*
e. *Elnézést, tévedtem, mégsem szaladt egy kutya a fűvön.*

Ezt nagyjából így lehetne ábrázolni:

Visszavonás előtt			Visszavonás után		
	Bevezetett diskurzus-referensek	Propozíciók		Bevezetett diskurzus-referensek	Propozíciók
1.	x_1	Ember(x_1)		x_1	Ember(x_1)
2.		Sétált_a_parkban(x_1)			Sétált_a_parkban(x_1)
3.	x_2	Kutya(x_2)		x_2	Kutya(x_2)
4.		Szaladt a fűvön(x_2)			Szaladt a fűvön(x_2)
5.		Lógott_a_nyelve(x_2)			?Lógott_a_nyelve(x_1) ?Lógott_a_nyelve(x_2)
6.		Gazdája(x_1, x_2) Utolérte(x_2, x_1)			?Gazdája(x_1, x_2) ?Utolérte(x_2, x_1) !Gazdája(x_1, x_1) !Utolérte(x_1, x_1)

⁶ Valaki (valószínűleg véletlenül) vasárnapra vonatkozóan nem adott meg semmit.

Ha vissza tudjuk vonni a (b) állítást úgy, hogy az általa bevezetett diskurzus-referens törlődjön, akkor kérdés, hogy mi történik a (c) állítás értelmezésével, aminek elvileg csak a törölt diskurzus-referenshez volt köze. Ha újra ki kell számítani az argumentumokat, akkor kénytelen lesz a megmaradt egyetlen diskurzus-referenst felhasználni, és azt a nem kívánt értelmezést kapjuk, hogy a parkban sétáló embernek lóg a nyelve. Hasonlóan, az újraszámítás eredményeképpen a Gazdája és az Utolérte relációk mindkét argumentumát x_1 -gyel kitöltve nem kívánatos, ráadásul szemantikailag elfogadhatatlan eredményt kapunk. Ha nem kell újra kiszámítani, hogy a predikátumhoz és a relációhoz melyik diskurzus-referens tartozik, akkor már csak az a kérdés, hogy mit kezdünk a (c) és (d) állítással. Ezzel a következő alfejezet foglalkozik.

3.2. Mi történik a törölt diskurzus-referensekre vonatkozó állításokkal?

Erre vonatkozik a kérdőív második feladatának a java része.

Mivel a kérdőív eredménye alapvetően befolyásolta a gondolataimat, formális elméletet nem érdemes bemutatni az eredeti elképzelésemről. Az egyes teszteseteket felsorolom, és részben formális logikai eszközökre való utalással, de informálisan bemutatom, hogy miért így építettem fel a tesztet.

Első gondolatom az volt, hogy ha egy törölt diskurzus-referens szerepel argumentumként, akkor hasonló helyzet áll elő, mint a filozófiában klasszikus „A jelenlegi francia király kopasz”⁷ állítás esetén, ha jelenleg nincs is francia király – mivel az állítás egy nem létező valamiről szól a törlés után; valamiről, amire nem tudunk hivatkozni. Ez az állítás szerintem sem nem igaz, sem nem hamis – az igazságértékét firtatni furcsa – amit a logikai értékrés formális eszközével lehet megragadni⁸, és terveim szerint a kérdőívben ezt az esetet a válaszadó a „Furcsa állítás” oszlopba tett X segítségével tudta volna jelezni. (Az eredmények elméleti háttérének részletezésekor erre még visszatérek.) Mivel az emberek többsége nem tanult formális logikát, tartottam tőle, hogy nem mindenki osztja a nézetemet, ezért fontosnak tartottam ezt kérdőívvel is vizsgálni.

Várakozásaim szerint a válaszadók jelentős része adhatja azt a választ, hogy a törölt diskurzus-referensekre vonatkozó állítás hamis. Ez az álláspont logikailag nem védhető, mert a tagadott állítást valószínűleg nem tartják

⁷ Russell (1985)

⁸ Erről részletesebben lásd Ruzsa (1988)-at. Lényegében az „igaz” és a „hamis” igazságérték mellett bevezetünk egy harmadik lehetőséget is. Ennek segítségével formálisan is lehet elemezni olyan állításokat, amelyek nem megfelelő predikátum-alkalmazással keletkeznek (pl. „Zöld fogalmak táncoltak a rózsaszín filozófiában”).

igaznak (logikailag pedig a dupla tagadással már az eredeti állítás igazságértékét kell megkapnunk, amit valószínűleg szintén nem fogadnak el igaznak a válaszadók – ezért is tartom az értékréses megoldást a helyénvaló formális kezelésnek). Inkább csak azt jelzi az állítások hamisnak való beállítása, hogy az állítást a válaszadó nem tartja igaznak. Pontosan ezért tettem be a kérdőívbe az állítások tagadását is. Mivel ezeket egymás alatt látja a kitöltő, befolyásolhatja a döntését és rászoríthatja következetesebb válaszadásra. Reményeim szerint így talán a „hamis” ítéletek egy része átgondolás után a „furcsa” kategóriába sorolódik. Arra nem számítottam, hogy valaki igaznak fogja tekinteni az eredeti állításokat.

A kérdőív második feladata a következő:

2. FELADAT: Kérem, olvassa el a szöveget, majd válaszoljon a kérdésekre!

Miklós: *Tegnap a Balaton partján üldögéltem. Vitorlásverseny volt. Néztem a hajókat. Erős szél fújt. Volt egy kis kék hajó, halálfejes zászlóval, ami az utolsók közt rajtolt. Amilyen kicsi volt, olyan gyorsan ment. Sorra előzte a többieket. Rövid időn belül az élre tört. Láttam mögötte a tavalyi győztest is. Felismertem a kapitányát a ruhájáról. Láttam a versenyzők között a szomszéd srácot is. Egész jó helyezést ért el... Elnézést, a kis kék hajót csak kitaláltam, hogy érdekesebb legyen a történet!*

A történetben a kis kék hajó az, aminek a törlését az utolsó mondattal igyekeztem előidézni. A feladat megoldásának java részét egy táblázat kitöltése teszi ki, amelyben egy-egy állítás szerepel egy sorban, az oszlopokban pedig az állítás igazságértékéről lehet nyilatkozni (igaz, hamis, nem tudjuk, furcsa állítás)⁹. A következő alfejezetekben jelzett esetek mellett vannak olyan állítások is, amelyek elvileg nincsenek kapcsolatban a visszavonással, hanem ellenőrző funkciót töltenek be.

⁹ Elképzelésem az volt, hogy egy sorba egy X-et tesznek a teszt kitöltői, vagyis egyet választanak a lehetőségek közül. Ez számukra nem volt egyértelmű, így nemcsak olyan eset fordult elő, hogy valaki nem válaszolt egyik-másik kérdésre, hanem olyan is, hogy több igazságérték-ítéletet is bejelölt egyszerre egy állításhoz (ez akkor fordult elő, amikor az igaz vagy a hamis igazságérték mellett azt is bejelölte, hogy furcsa az állítás).

3.2.1. A törölt diskurzus-referensre vonatkozó predikátumok

Véleményem szerint ezeket az állításokat értékrésesnek kell ítélni, ha következtetések szeretnénk lenni. Ezt a válaszadók a „Furcsa állítás” oszlopba tett X segítségével jelezheték.

	Igaz	Hamis	Nem tudjuk	Furcsa állítás
5. Volt egy kis kék hajó, halálfejes zászlóval, ami az utolsók közt rajtolt.				
6. A kis kék hajó gyorsan ment.				
7. Nem igaz, hogy a kis kék hajó gyorsan ment.				
8. A kis kék hajó nem ment gyorsan.				
9. A kis kék hajó sorra leelőzte a többi hajót.				
10. A kis kék hajó nem előzte le sorra a többit.				
11. A kis kék hajó hamar az élre tört.				
12. Nem igaz, hogy a kis kék hajó hamar az élre tört.				
21. Az idei vitorlásversenyen nem indult kis kék hajó.				
22. Az idei vitorlásversenyen indult kis kék hajó.				

3.2.2. A törölt diskurzus-referensre is hivatkozó relációk

Hasonló a helyzet a függvényekhez. A különbség az, hogy egy relációnak több argumentuma is van, melyek közül lehet, hogy csak az egyiket töltöttük ki törölt diskurzus-referenssel. Szerintem ezeket az állításokat is következetesen értékrésesnek kell ítélni. Szintén a „Furcsa állítás” oszlopba vártam az X-et. Erre vonatkozik a következő:

	Igaz	Hamis	Nem tudjuk	Furcsa állítás
13. Miklós látta a kis kék hajó mögött a tavalyi győztes hajót.				

4. A kísérletek eredményei

4.1. A hallgatók hogyan ítélik meg a visszavont rész állításainak igazságértékét?

Ha megnézzük, hogy a válaszadók hány százaléka melyik kérdésre hogyan felelt, azt látjuk, hogy a furcsa kérdés kategóriája néha láthatóan népszerűbb, mint a többi, de hasonlóan néha az eredeti állítás tagadásának elfogadása hasonlóan népszerű. Mindenesetre nem látszik, hogy valamelyik válasz-fajta egyértelműen sokkal elfogadottabb lenne, mint a többi.

Ezt mutatja a következő táblázat:

Hivatkozás nem létező diskurzus-referensekre?

	Igaz	Hamis	Nem tudjuk	Furcsa állítás
5. Volt egy kis kék hajó, halálfejes zászlóval, ami az utolsók közt rajtolt.		18/19 95%	1/19 5%	1/19 5%
6. A kis kék hajó gyorsan ment.	2/19 11%	11/19 58%	1/19 5%	7/19 37%
7. Nem igaz, hogy a kis kék hajó gyorsan ment.	5/19 26%	5/19 26%	1/19 5%	10/19 53%
8. A kis kék hajó nem ment gyorsan.	4/19 21%	3/19 16%	2/19 11%	12/19 63%
9. A kis kék hajó sorra leelőzte a többi hajót.	1/19 5%	9/19 47%	2/19 11%	8/19 42%
10. A kis kék hajó nem előzte le sorra a többit.	5/19 26%	3/19 16%	2/19 11%	11/19 58%
11. A kis kék hajó hamar az élre tört.	2/19 11%	9/19 47%	2/19 11%	8/19 42%
12. Nem igaz, hogy a kis kék hajó hamar az élre tört.	5/19 26%	4/19 21%	1/19 5%	11/19 58%
21. Az idei vitorlásversenyen nem indult kis kék hajó.	7/19 37%		11/19 58%	
22. Az idei vitorlásversenyen indult kis kék hajó.		7/19 37%	11/19 58%	

Ha viszont azt nézzük meg, hogy az egyes emberek milyen stratégiákat követtek a válaszaik során, akkor határozottan megkülönböztethetünk négy csoportot. A csoportok határai nem élesek, a válaszadók nem tartoznak tisztán valamelyik csoportba. Ezért mindig intervallumot adok meg, amikor a számukról írok.

4.1.1. A visszavont diskurzus-referensről szóló állítások igazságértékét firtatni furcsa

Ezt a stratégiát a válaszadók 40–60%-a választotta. Számomra az érték-rekes szemantika ennek a megfelelője.

4.1.2. A visszavont diskurzus-referensről szóló állítások igazságértékét nem tudjuk

Ezt a válaszadók 5–10%-a követte. Két módon tudom ezt értelmezni a dialógus ismeretében: vagy a furcsa kérdés kategóriával keverték, vagy a

beszélő szavahihetőségében annyira elbizonytalanodtak, hogy tényleg ismeretlennek tartották az állítások igazságértékét.

4.1.3. A visszavont diskurzus-referensről szóló állítások hamisak

A kérdőívet kitöltők 20–25%-ban a tagadott állítást fogadták el igaznak. Számítottam rá, hogy lesznek ilyen válaszok.

4.1.4. A visszavont diskurzus-referensről szóló állítások igazak

Volt 10–15%, akik az eredeti állítást fogadták el igaznak, vagyis a visszavont részben szereplő állításokat ugyanúgy igaznak tekintették, mintha nem vontuk volna vissza őket. Ez a válasz nagyon váratlanul ért, és fontosnak tartom, hogy ennek a jelenségnek a magyarázatát megtaláljam.

Talán úgy lehet elfogadható ez a stratégia, ha az állítások igazságát nem a valósághoz, hanem a történethez képest szemlélik. Mondhatnánk azt is, hogy „a sztorin belül igaz”.

4.2. Értékrészes kezelést alkalmaznak-e a hallgatók az olyan relációknál, melynek egyik argumentuma feltehetően törölt diskurzus referens volt?

Erre vonatkozott a kérdőív második feladatának 13. kérdése, illetve kezelésével kapcsolatban még néhány kérdés mellette. A válaszadók harmada adta voksát a furcsa kérdésre, ami számomra az értékrészes lehetőség volt. Kétszer ennyien jelölték hamisnak az állítást.

Válaszaik nem erősítették meg az értékrészes feltételezésemet.

	Igaz	Hamis	Nem tudjuk	Furcsa állítás
13. Miklós látta a kis kék hajó mögött a tavalyi győztes hajót.	2/19 11%	12/19 63%	1/19 5%	6/19 32%

4.3. Tanulságok a teszttel kapcsolatban

4.3.1. Világismeret

Akármennyire igyekeztem kiküszöbölni, a válaszadókat befolyásolta a világismeretük.

4.3.2. A visszavonás módja (a beszélő hozzáállása) – pragmatikai feltételek

Nem mindegy, hogy a beszélő milyen stílusban, milyen körülmények között, szabadkozással stb. adja elő a visszavonást. Ettől függhet, hogy a hallgató komolyan veszi-e a visszavont részen kívül a dialógus többi részét, vagy megkérdőjelezi a beszélő szavahihetőségét. Egy rossz stílusú visszavonás után az egész dialógus tekinthető egy kitalált történetnek, amiben már

nem érdekes, hogy mi köze van a valósághoz. Ez tehát a visszavonás pragmatikai oldaláról erős befolyásoló tényező.

Nem célom most pontosan számot adni arról, hogy milyen pragmatikai feltételei vannak egy visszavonás sikerességének. Feltételezem, hogy ezeket a feltételeket lehet teljesíteni, és ha a visszavonás teljesíti őket, sikeres. Egyedül a szemantikai magyarázatra koncentrálok.

4.3.3. Igazság-fogalom

Felmerül a kérdés, hogy ha közvetlenül az állítások igazságáról érdeklődöm a válaszadótól, akkor ő ugyanazt a (logikai) igazságfogalmat használja-e, mint én. Elképzelhető, hogy nem. A teszt újrafogalmazásakor vagy hasonló teszt írásakor célszerűbb lenne a hallgatónak az igazságértékekkel kapcsolatos álláspontját áttételesen, másfajta kérdésekre adott reakciójából leszármazni.

4.3.4. A diskurzus-referens ténylegesen törlődött-e?

Megkérdőjelezhető, hogy a tesztben szereplő visszavonás tényleg maga után vonna-e egy diskurzusreferens-törlést? Mivel a dialógusnak a visszavonás utáni részében is teljesen hétköznapi módon tudunk hivatkozni a törlésre szánt diskurzus-referensre (amit a második feladat dialógusának kis kék hajója vezetett be), valószínűsíthető, hogy valójában nem történt törlés.

5. A válaszok elméleti háttere

A teszt eredményeinek és a tesztrel kapcsolatos néhány tanulság elméleti magyarázatának helye ez a fejezet. Nem kívánok most azzal foglalkozni, hogy a kérdőívet konkrétan hogyan lehetne jobbra cserélni; továbbá a pragmatikai feltételekkel, a beszélő szavahihetőségének kezelésével sem fogok most törődni. Fontosnak tartom magyarázni a furcsa állítások kategóriáját, valamint a nemlétezővé nyilvánított kis kék hajóról szóló állításokat igaznak elfogadók stratégiáját.

5.1. Furcsa állítások

A teszt megalkotásakor azt feltételeztem, hogy azok az állítások, amelyek formális ábrázolásai olyan diskurzus-referensekre hivatkoznak, melyeket töröltünk, vagy nem köthetők egy létező entitáshoz, értékrésesek lesznek, vagyis sem igazak, sem hamisak nem lesznek – igazságértéküket firtatni furcsa –, vagyis furcsa állítások.

Számos oka lehet annak, hogy egy diskurzus-referenst nem tudunk létező entitáshoz rendelni. Lehet például világismereti oka. Ha éppen most nincs francia király, akkor a „jelenlegi francia király”-ra vonatkozó állítások

furcsák lesznek. Lehet, hogy definíció szerint nem létezhet olyan entitás, mint amiről szó van. Például ha a legnagyobb egész számról, vagy nős aggregé-nyekről beszélünk, nem tudunk róluk olyan állítást megfogalmazni, amely nem furcsa.

A dinamikus szemantikai elméletekben a határozott főnévi csoportoknak elvileg már bevezetett diskurzus-referenst kell keresni. Előfordulhat, hogy ez nem sikerül, mégsem lesz a róluk szóló állítás furcsa. Nézzük a következő példát:

- (5) a. *Tegnap Ádám és Ramóna esküvője volt.*
b. *A pap szépen beszélt.*

Hiába nem volt szó senkiről, aki pap lenne, rájövünk, hogy egy templomi esküvőről van szó, ahol pap is szokott lenni, aki ráadásul beszélni is szokott, ami lehet szép. A szövegkörnyezetből, vagy világismeretünkéből rá tudunk jönni, hogy egy határozott főnévi csoport mire hivatkozik – még ha az nem is volt bevezetve a dialógusban.

A határozott főnévi csoportokról azt is mondhatjuk, hogy előfeltételezik, hogy létezik valami, ami a bennük megfogalmazott leírásnak megfelel. Az előfeltevésekkel foglalkozó elméletek ugyanakkor ismerik az akkomodáció jelenségét, vagyis ha az előfeltevés nem teljesül, akkor az egyszerűség ked-véért a hallgató úgy tesz, mintha a beszélő az előfeltevéseket feltételt teljesítette volna, vagyis a jelen esetben bevezet egy diskurzus-referenst a határozott főnévi csoport hatására is. Például:

- (6) a. *Egy férfi sétált a kertben.*
b. *Mellette sétált egy nő.*
c. *A gyerek odaszaladt hozzájuk, és megölelte őket.*

Itt gond nélkül felvesszünk egy diskurzus-referenst a gyerekek – bár nem volt szó róla. Nem tudjuk, hogy a férfi és a nő házaspár-e, de talán igen – a gyerekek pedig talán a gyerekek. Nem tudunk róluk biztos információkat, de az előzményeknek nem mond ellent, hihető.

Ha viszont nem találunk sem a diskurzus, sem a világismeretünk segítségé-vel semmit, amire vonatkoztathatnánk, ha nem értjük, hogy mi keresni-valója van a szituációban annak, amiről a leírás szól, furcsának fogjuk találni az állítást, nem fogjuk megérteni, hogy miről is van szó. Az akkomodáció sok esetben elejét veszi a furcsaságnak, de pragmatikai jelenség, nem kötelező jellegű, változó, hogy ki milyen szinten fogadja el automatikusan az

előfeltételeket, ezért nehéz olyan példát írni, ahol ez biztosan nem fordul elő, de nem is logikailag lehetetlen entitásról van szó. A következő példa kísérlet erre:

- (7) a. *Tegnap jót úsztam a tengerben.*
b. *A professzor nagyon meggyőzően adott elő.*

Itt nehéz kitalálni, hogy a második mondat hogyan is kapcsolódik az elsőhöz, ezért furcsa. Nem találjuk az előzményekben a professzort. Ennek ellenére a diskurzus-referenst bevezetjük akkomodációval, mert tudunk rá hivatkozni később – csak azt kell tisztázni, mi a kapcsolata az előzményekkel.

Ha összevetjük a visszavonás esetét az előbb felsorolt furcsa állításos esetekkel, azt láthatjuk, hogy ha később próbálunk beszélni arról, amihez a diskurzus-referenst a visszavont állítás vezette be, a hallgató reakciója azokkal egyezik meg, ahol – akár világismeretünk szerint, akár logikai lehetetlenség miatt – nem létező entitásról van szó. Tehát nem a diskurzus-referens mint technikai eszköz (például x_1) törlődik, hanem annak a kötődése a valósághoz – vagyis az a formális mód, ahogy ábrázoltuk a dialógust, megmarad változatlanul, legfeljebb mellette párhuzamosan lehet jelezni a törlést – a diskurzus-referenshez tartozó változó és a világmodell kapcsolatában.

Adódik az ötlet: ehhez pusztán egy egzisztenciális kvantoros formulára van szükség: nincs olyan értékelés, amely igazra értékelné a főnévi csoportban megfogalmazott leírást, amely bevezette a diskurzus-referenst. Ezzel az a baj, hogy a visszavonás helyett egyszerűen csak egy ellentmondásos állapotot idéznénk elő. Az értékréses elmélet megvalósítását követve mehetünk Ruzsa Imre nyomdokain, és bevezethetjük a nullentitást, amit szintén hozzárendelhetünk a diskurzus-referenshez, és amely technikai lehetőséget biztosít annak a jelölésére, hogy az illető diskurzus-referenshez tulajdonképpen nem rendelünk semmit. Az ilyen argumentummal kitöltött predikátumok és relációk értékrésesek kell, hogy legyenek.

5.2. *A diskurzus-referens a nem létező, vagy az, amire hivatkozik?*

Az előző alfejezetben nem szóltam azokról az esetekről, amikor például egy meséről, kitalált történetről van szó. Ilyenkor a mese szereplőiről szóló állítások igazságértékét vizsgálni egyáltalán nem furcsa, mert tudjuk, hogy a mesevilág a diskurzus-univerzum, nem pedig a valódi világ. Ennek analógiájára tudom elképzelni azoknak a válaszadóknak a stratégiáját, akik a visszavonás előtt és után ugyanazt az igazságértéket rendelték ugyanahhoz az

állításához (akik a „sztorin belül igaz” hozzáállást képviselték). Számukra az a kijelentés, hogy „a kis kék hajó nem létezik”, csak annyit változtatott, hogy megtudták, a kis kék hajónak megfelelő diskurzus-referenshez nem a valódi világból kell hozzárendelni valamit, és a továbbiakban a valódi világgal való kapcsolatát már nem vizsgálták. Egy hagyományos meséhez képest még mindig jelent különbséget ez a hozzáállás, mert a meséket sokan ismerik, a róluk megfogalmazott állítások igazságát objektíven meg lehet ítélni, mert a mesevilág leírása közismert – ezzel szemben a dialógus, a sztori világát a beszélő önhatalmúan változtathatja.

Így tehát a „kis kék hajó nem is létezett” jellegű kijelentések annyit tesznek hozzá a dialógushoz, hogy a hozzájuk tartozó diskurzus-referens modellbeli megfelelőjét nem a valódi világ diskurzus-univerzumában kell keresni.

Mivel tudunk hivatkozni a bevezetett diskurzus-referensre, azt kell mondanunk, hogy az, amire a diskurzus-referens hivatkozik, nem létezik – maga a diskurzus-referens viszont igen.

6. Az eredmények lehetséges magyarázatai

A dinamikus szemantikai elméletek általában nem foglalkoznak a diskurzusokon belüli javítások, a visszavonás jelenségével – ezzel a *belief revision* irodalma foglalkozik részletesen – de nem dinamikus szemantikai keretben, hanem formulahalmazokkal manipulálva. Két elméletet találtam, ami dinamikus szemantikai alapokon magyaráz javítással kapcsolatos jelenségeket. Egyik az SDRT (*Segmented Discourse Representation Theory*), másik a Hyper-DRS elmélet. Ezek magyarázatait össze kell hasonlítanom a saját elképzelésemmel, hogy lássuk a különbségeket.

Nagyon röviden vázolom, hogy ezekben az elméletekben a törlés hogyan fordulhat elő, mire vonatkozik. Gyakorlatilag azt mondhatom, hogy közvetlenül olyan módon, ahogy én, nem beszélnek törlésről – másfajta diskurzus-referenseket is feltételeznek, mint a hagyományosak, és csak azokkal kapcsolatban lehet törlésről, javításról beszélni. A két elmélet közül az SDRT csak távolról kapcsolódik az engem érintő témához, a Hyper-DRS elméletnek több köze van hozzá.

Mindkét elmélet számos olyan jelenséget vizsgál és magyaráz, amit én nem szándékozom, ezért lényegesen nagyobb apparátust vonultat fel, mint amire nekem szükségem van.

6.1. Az SDRT elmélete a javításról

Az SDRT elmélet¹⁰ tulajdonképpen nem módosítja, hanem kiegészíti a DRT elméletet. Megtartja a DRS szerkezeteket, de felvesz melléjük másikat: a diskurzus-szerkezetet, amely retorikai relációkkal dolgozik. Ezek segítségével pontosítja a DRT elméletet (bizonyos helyzetekben a DRT elfogadhatónak ítélt meg olyan dialógusokat, amelyeket nem kéne, vagy elfogadhatatlannak olyanokat, amelyek pedig elfogadhatók). Ki is egészíti új elemekkel a DRT-t, mert az SDRT-ben már lehet állításokra is visszautalni, nem csak individuumokra.

A számos bevezetett retorikai reláció közül számunkra talán legfontosabb a kontraszt¹¹, amely ellentétesnek tűnő információk kezelésére került bevezetésre. Ez áll legközelebb a cikkben vizsgált diskurzusreferens-törléshez, de valójában itt sincs szó törlésről.

6.2. A Hyper-DRS elmélet elképzelése a javításról

Az elmélet¹² szerint három fajta diskurzus-referenst kell megkülönböztetni. Ezek a következők: (normál) diskurzus-referens¹³, közös diskurzus-referens¹⁴ és közös vélt referens¹⁵. Ennek az elméletnek az eredeti problémája a közös hitek körkörössége, amit a nem jófundált halmazelmélet keretében, az ún. hiper-halmazok használatával tudnak kezelni. A körkörösség kiküszöböléséhez van szükségük a közös vélt referensekre. Így a közös diskurzus-referenseknek a diskurzus témáját továbbvivő szerepe nem szenved csorbát. A három diskurzus-referens közötti különbség az elérhetőségükben és az élettartamukban nyilvánul meg. A dialógus résztvevői számára elérhetőek a közös diskurzus-referensek, és mindegyikük számára elérhetőek a saját maguk által bevezetett normál diskurzus-referensek. A közös diskurzus-referensek és a közös vélt referensek nem törölhetők, illetve nem szabad őket elfelejteni, amikor közös hitek felülvizsgálata történik. A felülvizsgálati folyamatban a közös vélt referensek élettartama a leghosszabb, de ebben a közös diskurzus-referensek élettartama is hosszabb a normál diskurzus-referensekénél.

A Hyper-DRS elmélet több ponton eltér az eredeti DRT elmélettől. A közös vélt referensek itt általában állításokra vonatkoznak. Továbbá itt nem

¹⁰ Lásd: Asher–Lascarides (2003) és Lascarides–Asher (2007).

¹¹ Az eredeti angol: *Contrast*.

¹² Főleg Ogata–Matsuzawa–Ishikawa–Komatsu (1995: 1. és 5. fejezet) alapján.

¹³ Az eredeti szövegben: *(standard) discourse-referent*.

¹⁴ Az eredeti szövegben: *shared discourse referent*.

¹⁵ Az eredeti szövegben: *shared belief referent*.

csak attól függ, hogy a diskurzus egyik résztvevője hozzáfér-e egy diskurzus-referenshez, hogy milyen a DRS szerkezete, hanem hogy azt a diskurzus melyik résztvevője vezette be.

Törölni csak a diskurzus résztvevőinek propozicionális attitűdjeit lehet, vagyis a diskurzus résztvevője által bevezetett vagy közös diskurzus-referenst, amely egy ilyen fajta állításhoz tartozik (például: „ A azt hiszi, hogy p ”). Ezekre való magasabb szintű hivatkozás az elméleten belül nem lehetséges, így a törlésükkel kapcsolatban az általam felvetett problémakör nem jelentkezik, magyarázattal sem szolgál rá. Felhasználni nem tudom, mert én általában nem propozicionális attitűdök törlését szeretném magyarázni.

6.3. Egyszerű magyarázatok

Végeredményben magyarázatot kell adnom a két fajta visszavonáshoz. Ezeket informálisan az előző fejezetben részleteztem és indokoltam. Az elméleti keret, amelyben a magyarázatot adnom kell, nincs meghatározva. Megtehetném azt, hogy vázolom formálisan és kiegészítem a DRT-t, mert arról volt szó eddig a legtöbbször, de nem szeretném ezt tenni, mert a két apró kiegészítés nem feltételezi a DRT-t, hanem másik dinamikus szemantikai elméletet is megenged.

A dinamikus szemantikai keretre csak annyi a kikötésem, hogy kétszintűen működjön, vagyis a diskurzus-referensek bevezetése és ezekhez az elemek hozzárendelése a diskurzus-univerzumból külön-külön, tulajdonképpen függetlenül történjen. Utóbbit értékelő-függvények végezzék, melyeket v jelöljön, halmazuk V legyen. Továbbá a diskurzus-univerzumot D jelölje, melynek részhalmaza legyen D_R , amely a valódi világ entitásainak megfelelő elemek halmaza.

Fel kell venni egy null-entitást, amely nem eleme D -nek, jelölje ezt Θ . Az igaz (1) és a hamis (0) igazságértékek mellett jelölje $*$ azt az esetet, amikor az állítás sem nem igaz, sem nem hamis.

Az információábrázolásnál a diskurzus-referensek és a formulák mellett egy kikötést is fel lehet venni. Ez lehet üres is, de visszavonáskor a visszavont állítás mellé, ami a diskurzus-referenst bevezette, feljegyezzük a kikötést.

Amikor ténylegesen visszavon egy állítását valaki (például: „Mégsem sétált senki a parkban”, amely a „Valaki sétált a parkban” – $\exists x_1(\text{Ember}(x_1) \& \text{SP}(x_1))$ formájú állítás visszavonása), úgy kezelendő, hogy kikötjük: x_1 -hez mindenképpen Θ -t kell rendelni.

Amikor valaki csak annyit jelent ki, hogy amiről beszél, nem létezik (mint a kis kék hajós történet végén), akkor meg kell keresni az eredeti állítást, ami

a megfelelő diskurzus-referenst bevezette, és kikötést tenni mellé: $x_1 \notin D_R$. Ez utóbbi megfogalmazható formálisan úgy is, hogy felvesszünk a nyelvbe egy létezés predikátumot, amit jelöljünk E -vel, és amelynek jelentése az, hogy megszorítja az argumentumát: $x \in D_R$. Sajnos a megszorítás külön ábrázolását az előző, Θ -ra megszorító visszavonás miatt meg kell tartanunk, ezért elegánsabb, ha nem vesszünk fel létezés predikátumot, hanem ugyanebben a rendszerben jelöljük a megszorítást.

Az előző fejezetben nem említettem, de korábban már felmerült, hogy lehet olyan állítást is visszavonni, ami nem vezetett be diskurzus-referenst – kiegészítő információ visszavonásáról van tehát szó. Az előző bekezdésekben vázolt módszert ennek a kezelésére is lehet alkalmazni: meg kell keresni a visszavonandó állítást, és ki kell kötni, hogy értéke nem lehet sem igaz, sem hamis – vagyis $*$ -ot kell tenni mellé. Vigyázni kell, mert sokszor előfordul, hogy egy diskurzus-referenst egy összetett meghatározást tartalmazó főnévi csoport vezetett be. Ezekről utólag is tudni kell, hogy egybe tartoznak (a táblázatos ábrázolásban egy sorba írtam őket), és ha a sorból az összes állítás $*$ -os megkötést kap, akkor a bevezetett diskurzus-referensre is lehet kikötést tenni: Θ legyen (ez lehet, hogy automatikusan teljesül is, de garantálni nem tudjuk).

7. Összefoglalás

Cikkemben azt vizsgáltam meg, hogyan lehet nem létező diskurzus-referensre hivatkozni a létezés ontológiai értelmében, és hogyan nem, a szó technikai értelmében.

Körüljártam egy predikátumlogikai elméletben a kijelentések visszavonásának módját, korlátait, típusait.

A diskurzus-referensek törlésével kapcsolatos első elképzeléseimet egy kérdőív segítségével ellenőriztem. A kérdőív eredményének és egyéb tanulságainak felhasználásával pontosabb képet kaptam a visszavonás műveletről.

Néhány pontban rögzítettem, hogy egy predikátumlogikai elméletben kezelt visszavonás művelet milyen alapvető elemeket követel meg az elmélettől.

Továbbfejlesztési lehetőség egy egzakt formális elmélet a visszavonás művelet kezelésére predikátumlogikai keretben. Remélem, hamarosan ezzel is el fogok készülni.

8. Függelék

8.1. A kérdőív második feladatában felsorolt állítások

1.	Miklós tegnap a Balaton partján üldögélt.
2.	Amikor Miklós a Balaton partján üldögélt, vitorlásverseny volt.
3.	Aznap Miklós a hajókat nézte.
4.	Aznap erős szél fújt.
5.	Volt egy kis kék hajó, halálfejes zászlóval, ami az utolsók közt rajtolt.
6.	A kis kék hajó gyorsan ment.
7.	Nem igaz, hogy a kis kék hajó gyorsan ment.
8.	A kis kék hajó nem ment gyorsan.
9.	A kis kék hajó sorra leelőzte a többi hajót.
10.	A kis kék hajó nem előzte le sorra a többi.
11.	A kis kék hajó hamar az élre tört.
12.	Nem igaz, hogy a kis kék hajó hamar az élre tört.
13.	Miklós látta a kis kék hajó mögött a tavalyi győztes hajót.
14.	Miklós látta az idei vitorlásversenyen a tavalyi győztes hajót.
15.	Miklós felismerte a tavalyi győztes hajót a kapitányának a ruhájáról.
16.	A tavalyi győztes hajó idén első lett.
17.	A tavalyi győztes hajó idén második lett.
18.	Miklós látta a tavalyi győztes hajót az idei vitorlásversenyen egy másik hajó mögött.
19.	Miklós látta a versenyzők között a szomszéd srácot.
20.	A szomszéd srác az idei versenyen egész jó helyezést ért el.
21.	Az idei vitorlásversenyen nem indult kis kék hajó.
22.	Az idei vitorlásversenyen indult kis kék hajó.

8.2. A kérdőív második feladatára adott válaszok tesztalanyonként

	1				2				3				4				5				6				7				8				9				10			
	i	h	?	*	i	h	?	*	i	h	?	*	i	h	?	*	i	h	?	*	i	h	?	*	i	h	?	*	i	h	?	*	i	h	?	*	i	h	?	*
1	x				x				x				x				x				x				x				x				x				x			
2	x				x				x				x				x				x				x				x				x				x			
3	x				x				x				x				x				x				x				x				x				x			
4	x				x				x				x				x				x				x				x				x				x			
5		x				x				x				x				x				x				x				x				x				x		
6		x					x			x				x				x				x				x				x				x				x		
7			x			x			x				x					x				x				x				x				x				x		
8			x			x			x				x					x				x				x				x				x				x		
9		x				x			x				x					x				x				x				x				x				x		
10			x			x			x				x					x				x				x				x				x				x		
11		x				x			x				x					x				x				x				x				x				x		
12			x			x			x				x					x				x				x				x				x				x		
13		x				x			x				x					x				x				x				x				x				x		
14	x				x				x				x					x				x				x				x				x				x		
15	x				x				x				x					x				x				x				x				x				x		
16		x				x				x				x				x				x				x				x				x				x		
17		x				x				x				x				x				x				x				x				x				x		
18		x				x				x				x				x				x				x				x				x				x		
19	x				x				x				x					x				x				x				x				x				x		
20	x				x				x				x					x				x				x				x				x				x		
21	x				x				x				x					x				x				x				x				x				x		
22		x				x				x				x				x				x				x				x				x				x		

	11				12				13				14				15				16				17				18				19			
	i	h	?	*	i	h	?	*	i	h	?	*	i	h	?	*	i	h	?	*	i	h	?	*	i	h	?	*	i	h	?	*				
1	x				x				x				x				x				x				x				x							
2	x				x				x				x				x				x				x				x							
3	x				x				x				x				x				x				x				x							
4	x				x					x					x					x						x				x						
5		x				x				x					x						x					x				x						
6		x					x			x					x						x					x				x						
7				x			x								x						x					x				x						
8				x			x								x						x					x				x						
9		x					x								x						x					x				x						
10	x						x								x						x					x				x						
11		x					x								x						x					x				x						
12	x						x								x						x					x				x						
13		x					x								x							x					x			x						
14	x						x								x						x					x				x						
15	x						x								x							x					x			x						
16			x				x								x							x					x			x						
17			x				x								x							x					x			x						
18			x				x								x							x					x			x						
19	x						x								x							x					x			x						
20	x						x								x							x					x			x						
21			x				x								x								x					x		x						
22			x				x								x									x				x		x						

Hivatkozások

- Asher, Nicolas – Alex Lascarides 2003. *Logics of Conversation*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Groenendijk, Jeroen – Martin Stokhof 1991. Dynamic predicate logic. *Linguistics and Philosophy* **14/1**: 39–100.
- Heim, Irene 1983. File change semantics and the familiarity theory of definiteness. In R. Bäuerle – C. Schwarze – A. von Stechow (szerk.) *Meaning, Use and Interpretation of Language*. Berlin, Walter de Gruyter. 164–189.
- Kálmán László – Rádai Gábor 2001. *Dinamikus szemantika*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Kamp, Hans 1981: A theory of truth and semantic representation. In J. Groenendijk – T.M.V. Janssen – M. Stokhof (szerk.) *Formal Methods in the Study of Language*. Amsterdam, Mathematisch Centrum. 277–322.
- Kamp, Hans – Uwe Reyle 1993. *From Discourse to Logic: Introduction to Model-theoretic Semantics of Natural Language, Formal Logic and Discourse Representation Theory*. Dordrecht, Kluwer Academic Publishers.
- Karttunen, Lauri 1976. Discourse Referents. In J. D. McCawley (szerk.) *Syntax and Semantics 7: Notes from the Linguistic Underground*. New York, Academic Press. 363–85. First version presented at Coling-69.
- Lascarides, Alex – Nicolas Asher 2007. Segmented discourse representation theory: Dynamic semantics with discourse structure. In H. Bunt – R. Muskens (szerk.) *Computing Meaning*. Vol. 3. Dordrecht, Springer. 87–124.
- Ogata, Norihiro – Tadayuki Matsuzawa – Akira Ishikawa – Hisashi Komatsu 1995. Reference in dialogues and shared belief revision. In *Language, Information and Computation: Proceedings of the 10th Pacific Asia Conference, 27-28 December 1995*. Hong Kong, City University of Hong Kong. 205–214
- Russell, Bertrand 1985: A denotálásról. In Irving M. Copi – James A. Gold (szerk.) *Kortárs-tanulmányok a logikaelmélet kérdéseiről*. Budapest, Gondolat Kiadó. 143–166.
- Ruzsa Imre 1988: *Logikai szintaxis és szemantika*. Budapest, Akadémiai Kiadó.